

de vele schakeringen die binnen die ruime kerk nog mogelijk waren. De traditionele zwart-wit tegenstelling tussen katholiek en protestant heeft althans voor die vroege periode plaats gemaakt voor 'de vaagheid van alle verschillen en het vloeiende van alle overgangen' (15). Een tweede belangrijk onderscheid geldt de diverse stromingen binnen het protestantisme: die tussen preciezen en rekkel ijken, zowel in de jaren van de ballingschap als na het succes van de Opstand. Het derde onderscheid dat telkens in deze bundel wordt gemaakt, is de aandacht voor de gebeurtenissen in de Opstand tegen de achtergrond van de (West-)Europese geschiedenis.

Niet alleen heeft de schrijver de polarisatie tussen katholiek en protestant behoedzaam geneutraliseerd, ook relativeert hij de traditionele tegenstelling tussen noord en zuid. Zo ziet hij de uitnodiging van Aerschot en de zijnen aan aartshertog Matthias vooral als waarborg van de continuïteit van bestuur en niet, zoals regel was, in oppositie tegen Willem van Oranje (79). Het zoekende van diens politiek en handelwijze verduidelijkt hij met concrete voorbeelden, bijvoorbeeld de anti-katholieke uitlatingen van de prins tijdens de veldtocht van 1568 (46). Bij zijn aandacht voor het zuiden zet de schrijver zich terecht af tegen Fruin, die nog sprak over archiefonderzoek in België alsof dat in een ander zonnestelsel lag (64).

De schrijver nuanceert doorgaand en probeert recht doen aan het streven van alle groepen en individuele personen door het geven van het juiste voorbeeld op de juiste plaats. Zo en zo alleen kan de complexe werkelijkheid van die jaren voor ogen worden geroepen. Op die manier ondervangt hij ook de geringste verdenkingen van gepreoccupeerdheid. Slechts waar hij het succes van de universiteit van Franeker als theologenopleiding verheft boven dat van Leiden (120), twijfelt de lezer even of deze Leidse emeritus de liefde voor zijn academiestad achterstelt bij die voor Friesland. Ging Leiden niet van begin af aan prat op de bloei op alle andere terreinen van wetenschap? En zou het toeval zijn dat in de algemene stukken het woord wonderjaartussen aanhalingstekens staat (39, 126), terwijl in het artikel over de synode van Emden het *wonder jaar* geen aanhalingstekens krijgt (107)? Of blijkt uit dit oneffenheidje hoe de auteur bij eerste publikatie rekening hield met de stemming van zijn publiek van dat moment?

Door de duidelijke uiteenzetting en de heldere voorbeelden komt de gedachte aan een eventueel 'vergruisd beeld' bij de lezer niet meer op. Het lijkt me dat Woltjer met opzet zijn artikel 'Het beeld vergruisd?' uit deze bundel heeft weggelaten en terecht. Het zou maar een herinnering zijn geweest aan een gedateerde discussie. Het beeld dat Woltjer geeft, is niet vergruisd, maar rijk, vol en — ik herhaal het — genuanceerd. Juist daarom ontslaat deze bundeling niet van de verplichting om nog eens al zijn artikelen over de zestiende eeuw bijeen te brengen.

G. A. C. van der Lern

H. A. Speelman, *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1994; Kampen: Kok, 1994, 264 blz., f49,50, ISBN 90 242 8376 0).

Dit boek gaat over Genève, over Bern, over Frankrijk, en voor een klein gedeelte ook over Nederland. Maar Calvijn hoort zozeer tot de Nederlandse cultuur, dat een bespreking van het gehele boek in een tijdschrift voor Nederlandse geschiedenis gerechtvaardigd lijkt, al zijn dan strikt genomen niet meer dan 36 bladzijden aan de Nederlandse calvinisten gewijd. We zouden ons hier ook niet tot dat korte gedeelte kunnen beperken, want Speelmans vraag is nu juist, in hoeverre de Nederlandse kerken in hun systeem van kerkregering de weg van Genève zijn gegaan.

Calvinisme staat voor zelfstandigheid: een kerk die vrij wil zijn van de overheid. Is dat echter ook in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoelingen van Calvijn? Speelman antwoordt is duidelijk en ondubbelzinnig. Toen Calvijn in 1536 leiding moest geven aan de gemeente van Genève, plaatste hij de kerk onder zeggenschap en controle van de christelijke overheid. De burgerlijke en de kerkelijke gemeenschap vielen voor hem samen. Ook bij zijn terugkeer in 1541 huldigde hij nog dezelfde opvatting, die zich zeer goed laat weergeven met de woorden van Zwingli: 'een christenmens is niet anders dan een betrouwbare en goede burger, en een christelijke stad is niet anders dan een christelijke kerk'.

In deze visie was reformatie een taak van de christelijke overheid. Dat gold niet alleen voor Genève, maar voor alle staten die tot de christenheid behoorden. Onderdanen konden uit eigen beweging niet meer doen dan ondergrondse gemeenten vormen. De nationale reformatie zou moeten wachten tot de overheid daartoe het initiatief nam. Calvijn keurde het dan ook af, dat de Franse calvinisten in de winter van 1558/1559 voorbereidingen gingen treffen voor een nationale synode, die een nieuwe landelijke kerk zou doen ontstaan naast de rooms-katholieke. Naar zijn opvatting was het onmogelijk, dat er in één land twee kerken zouden bestaan.

In de Nederlanden was eveneens een illegale kerkelijke organisatie tot stand gekomen. Ze bestond uit mannen en vrouwen, die zelf voor de reformatie hadden gekozen, en viel dus niet zoals voorheen de katholieke kerk samen met het hele volk. Na 1572 wilden de Nederlandse calvinisten geen afstand doen van dit nieuwe model. Een nationale volkskerk onder leiding van de overheid wezen ze af. Zij hielden vast aan een zichzelf besturende kerk, waarvan het lidmaatschap niet berustte op geboorte, meer op eigen keuze. De Nederlandse calvinisten volgden dus het Franse voorbeeld na. Het standpunt van de Hollandse overheid kwam daarentegen met Calvijns eigen opvatting het meest overeen.

Speelman noemt de resultaten van zijn onderzoek opmerkelijk, en dat zijn ze zonder twijfel ook. Hij heeft aangetoond, dat Calvijn bij de inrichting van de Geneefse kerk zich veel sterker in het traditionele spoor heeft bewogen dan men gewoonlijk aanneemt. Kerk en natie waren voor hem één, en beide werden bestuurd door de overheid. Hadden de Hollandse regenten de zaken —zo kunnen organiseren als zij het in hun kerkelijke wetten van 1576 hebben vastgelegd, dan" zou de kerkorde een sterke overeenkomst vertoond hebben met die van Genève in 1541. Met die maatstaf gemeten waren mannen als Johan van Oldenbarnevelt en Comelis Pietersz. Hoofd betere calvinisten dan Petrus Datheen en Herman Moded.

Nieuwe antwoorden roepen echter doorgaans tegelijk weer nieuwe vragen op. Als Calvijn zo traditioneel dacht, hoe komt het dan dat zijn volgelingen van die lijn zijn afgeweken? Het zijn immers overal kerken van calvinistische belijdenis, die de idee van de kerkelijke zelfstandigheid propageren. Voor de oplossing van dat vraagstuk bieden zich althans op het eerste gezicht twee mogelijkheden aan.

De ene is dat we toch niet helemaal voorbij kunnen gaan aan Calvijn zelf. Speelman sluit zijn onderzoek naar de kerk van Genève af met de kerkorde van 1541. Wel zegt hij enkele malen, dat latere uitlatingen van Calvijn soms in een andere richting wijzen, zoals voor het eerst te bespeuren valt in de *Institutie* naar de uitgave van 1543. Dan spreekt Calvijn over de kerk en de staat als twee onderscheiden lichamen, die elk hun eigen regeerders hebben. Er heeft zich dus in Calvijns opvatting in elk geval een verschuiving voorgedaan. Zijn volgelingen in Frankrijk en in de Nederlanden hebben dan de oudere Calvijn boven de jongere verkozen.

De andere mogelijkheid is dat genoemde volgelingen hun leidsman vaarwel gezegd hebben, en althans in dit opzicht een eigen weg zijn gaan bewandelen. Hun pad loopt dan parallel aan dat van de monarchomachen, bij wie de kritische beoordeling van de overheid het steeds meer gaat winnen van de gehoorzaamheid. Speelman gaat zelf op deze vragen niet in, en men kan het

aanvaarden dat hij aan zijn promotie-onderzoek bepaalde grenzen heeft gesteld. Voor de definitieve beoordeling van zijn these zijn deze punten echter niet zonder belang.

Wat tenslotte nog wel opmerking verdient, is dat het Geneefse model tolerantie uitsluit. Het kan wel zoveel mogelijk ruimte scheppen binnen de kerk, maar de eenheid van kerk en staat gedooft niet dat er nog andere kerkgenootschappen bestaan. Een pleitbezorger van die eenheidskerk als Coolhaes wil dan ook dat het Woord Gods eendrachtig zal worden gepredikt en beluisterd. Het is verkeerd dat de één zich martinist noemt, een ander calvinist, en een derde mennist (217). Wie zo denkt streeft kerkelijke vrede na, maar hij kiest daarvoor niet de weg van de tolerantie. Hij laat mensen niet vrij te geloven zoals ze zelf willen.

De Hollandse regenten deden dat wel. In dat opzicht hebben ze het systeem van Genève afgewezen. Op de Hollandse verhoudingen zou het ook niet gepast hebben. Maar dan denk ik ook niet dat je hen calvinisten kunt noemen. Wie het gezag over de kerk aanvaardt, moet ook de bijbehorende verplichtingen aanvaarden. Kan er maar één kerk zijn, dan moeten alle sekten uitgeroeid worden, zodat ieder 's zondags binnengaat door dezelfde poort: het verplichte kerkbezoek, dat het Genève van Calvinus gekend heeft.

We hoeven dus nog niet dadelijk nieuwe namen te verzinnen voor onze rekkelijken en preciezen. Een rekkelijke Calvinus kan ook Speelman ons niet laten zien. Nieuwe gezichtspunten biedt hij echter genoeg om de lectuur van zijn boek lonend te maken.

A. Th. van Deursen

A. P. F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621, I, De nieuwe kerk* (Dissertatie Nijmegen 1994, Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis I; Delft: Eburon, 1994, 661 blz., ISBN 90 5166 412 5); P. H. A. M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621, II, De nieuwe samenleving* (Dissertatie Nijmegen 1994, Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis II; Delft: Eburon, 1994, 544 blz., ISBN 90 5166 413 3).

Het is nu dertig jaar geleden, dat Tukker de classis Dordrecht in één boekdeel beschreef. Die classis Dordrecht was in de zeventiende eeuw de grootste van Holland, de classis Delft behoorde tot de kleine. Abels en Wouters hebben niettemin voor Delft twee delen nodig gehad, samen meer dan 1200 pagina's, tegenover de 200 van Tukker. Dat opmerkelijke verschil heeft echter twee goede oorzaken. Ten eerste is het onderzoek sinds 1965 niet stil blijven staan. We hebben iets meer kennis verworven, en we hebben vooral duidelijker leren beseffen dat er veel is dat we nog niet weten, zodat we allerlei nieuwe vragen zijn gaan stellen. Ten tweede hebben de beide Delftse auteurs zich laten leiden door een streven naar volledigheid, zodat een soort historische encyclopedie van kerkelijk Delft en omgeving is ontstaan.

Het praktische probleem dat een dubbele promotie stelt, is opgelost door een splitsing in twee delen, die respectievelijk met de trefwoorden kerk en samenleving getypeerd zijn. Onder 'kerk' valt alles wat betrekking heeft op de organisatie en het personeel. In het eerste deel wordt ons dus beschreven hoe een classicale vergadering is samengesteld, hoe ze verloopt en welke taken ze verricht. Daarna verplaatst de aandacht zich naar de gemeenten: hoe groot waren ze in de bewuste periode, wie werden er lid, en wat bewoog hen daartoe? Dan komt de kerkeraad aan de orde, zowel de ouderlingen als de diakenen. Een vierde hoofdstuk tenslotte behandelt de predikanten.

In deel II wordt ons dan geschetst, hoe deze organisatie in actie komt. Zij wil iets van de mensen,